

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА VS НОРМА ПОЕТИЧНА

Зміст і специфіка базових лінгвістичних понять часто найповніше розкривається в опозиціях, які дають змогу диференціювати зіставлювані категорії за актуальними для дослідників параметрами. Сучасні лінгвістичні теорії, наукові парадигми спираються на зіставлення *літературна мова — діалекти, літературна мова — розмовна мова, літературна мова — поетична мова* тощо. До таких універсальних опозицій є підстави зарахувати термінологічну кореляцію *літературна норма — поетична норма*.

У метамові сучасної лінгвостилістики словосполучення *поетична норма* традиційно функціонує як поняття теорії поетичної мови, рідше актуалізується в контексті історії літературної мови. І в цьому, очевидно, полягає один із теоретичних «недоглядів» стилістики. Адже при коректному введенні у сучасну наукову парадигму цей термін може стати тим синтезуювальним із погляду вивчення часових, просторових, етнокультурних, ідіостильових особливостей художнього дискурсу поняттям, яке претендуватиме на статус одиниці виміру історії поетичної (художньої) та — ширше — літературної мови: «Проблема творчості письменника як критерію літературної норми є складовою частиною ширшої проблеми — значення художніх творів для розвитку літературної мови» (М. М. Пилинський).

Одним із перших до обґрунтування категорійного статусу *поетичної норми* та її відмежування від *норми літературної* звернувся Р. О. Будагов. Він наголошував, що нетотожність цих

понять не означає їх взаємозаперечення, а навпаки, передбачає обов'язковий перетин і взаємодію: «на тлі багатой і різноманітної художньої літератури, представленій видатними письменниками, літературна мова стає багатшою, виразнішою, різноманітнішою. У цьому сенсі між літературною мовою та мовою художньої літератури існує постійна і неперервна взаємодія» (Р. О. Будагов).

За критерієм ставлення до літературної мовної норми, її збереження чи оновлення дослідники оцінюють співвідношення *літературної* та *поетичної мови* як різних, хоч і тісно взаємопов'язаних систем: «Мова письменників (мова художньої літератури), хоч зазвичай і орієнтується на ті самі [літературні. — Г. С.] норми, але містить і багато нового. Крім того, мова художньої літератури має не тільки комунікативні, а й естетичні цілі. Вона широко використовує різні стилі. З цього погляду це система більш вільна, ніж літературна мова» (Р. О. Будагов).

Отже, теза про вплив індивідуальної мовотворчої практики письменників на формування норм літературної мови — стрижнева для концепції визначення рівня розвитку літературної мови та тенденцій становлення літературних норм. Із неї випливає генетичний взаємозв'язок мови художньої літератури та літературної мови, літературної та стильової (художньої, поетичної) норми. У сучасній українській лінгвостилістиці це положення наразі залишається в площині аксіоматичності: «на всіх часових зрізах літературної мови художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми» (С. Я. Єрмоленко). Однак воно поступово втрачає статус домінантної тези через супровідну периферизацію значущості художньої літератури на тлі зростання ролі мови засобів масової інформації.

Ідеї Р. О. Будагова щодо поетичної норми, на жаль, не були розвинені в 60-х роках ХХ ст. як окремих теоретичний вектор. Щойно наприкінці 70-х років цей аспект був акцентований у працях Н. Г. Михайловської (*стилістична норма*), В. П. Григор'єва (*поетична норма, белетристична норма, внутрішня норма*), Т. Г. Винокур (*норми художньої мови*), Я. Мукаряжовського (*естетична норма*). Однак цю хвилю ін-

тенсивного зацікавлення змінив період автоматичного послугування поняттям *поетична норма* без його теоретичного осучаснення, уведення у новітні лінгвістичні парадигми. Тим часом поглиблене розроблення цього поняття відкриває перспективи синхронійно-діахронійного осмислення процесів і явищ, що відбуваються в художньому дискурсі та є знаковими з погляду історії літературної мови, історичної стилістики, оскільки часові, просторові й ідіостильові параметри *поетичної норми* підтверджують тезу Т. Г. Винокур про те, що норми художньої мови мають персоніфіковану живу хронологію.

У сучасній українській лінгвостилістиці *норма* — активна метамовна одиниця досліджень, пов'язаних із визначенням дистрибутивних рис слововживання, образотворення, текстотворення у мові поезії та прози певних літературних епох чи течій, соціально й культурно значущих періодів, жанрових спрямувань тощо. Вільно оперуючи цим поняттям для аналізу художнього тексту, дослідники вказують на *норми розвитку поетичного словника* (С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька, Л. О. Пустовіт, В. С. Калашник, Л. Г. Савченко), *естетичну норму* (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, Г. М. Сюта, С. П. Бибик), *неологічну норму* (Г. М. Вокальчук, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк, В. В. Максимчук), *фоностилістичну норму* (Г. М. Сюта, Н. Л. Дашенко, Ю. Л. Маленовський), *синтаксичну норму* (Н. В. Гуйванюк) тощо. При цьому щоразу акцентується увага на тому, що лінгвоестетична сутність *поетичної норми* виявляється на тлі уже певних сформованих канонів: «для того щоб вивчити мовно-естетичне явище, його треба порівняти з іншими, розглянути на тлі однотипних естетичних утворень, співвіднести з мовною нормою» (Л. О. Ставицька). Отже, мовна норма постає як загальнодискурсивне тло для оформлення, реалізації та наукової параметризації *поетичної норми*.

Поняття *поетична норма* варто розглядати з урахуванням зовнішньолінгвальних (специфіка доби, культурні, морально-ціннісні настанови суспільства) та внутрішньолінгвальних (норми слововживання, стан розвитку літературної мови тощо) чинників, з опертям на стильові та ідіолектні норми. Щодо останніх дослідники відзначають: «у своїх найбільш творчих

зразках індивідуальна мова письменника не лише не суперечить природному ідеалу мовної норми, але й .. виявляє властивості цієї норми найбільш досконало» (Г. О. Винокур).

Опозиція *літературна норма* — *поетична норма* дає змогу визначити диференційні ознаки, які уможливають розмежування цих понять і дають змогу категоризувати *поетичну норму*. Передусім відзначимо, що істотна відмінність між *літературною* та *поетичною нормою* — у ступені імперативності/диспозитивності, соціально-культурної значущості й усвідомленості цих норм для соціуму. На цьому, дискутуючи про онтологію норми, наголошує Я. Мукаржовський: «Хоч норма має тенденцію до обов'язковості .. вона ніколи не може досягти сили закону природи, інакше вона стала б законом і втратила б значення норми». Зіставляючи норми мови та мистецтва, дослідник проілюстрував різницю реалізації норм літературної мови як площини відносної гнучкості та норм у мистецтві (зокрема у поетичній мові як одному із жанрових виявів мистецтва), де вони реалізуються як максимально гнучкий регулятивний принцип: «норми існують для того, щоб від них відступати». Цю думку розвиває В. П. Григор'єв, стверджуючи, що «існує глибинна подібність у принципах будь-якої художньої творчості щодо мовотворчості: 1) норми літературної мови не можуть не «порушуватися», якщо художник хоче сказати «нове слово»; 2) «тільки порушувати» їх він не може; результатом стало б «дир бул щил» або всього-на-всього лінгвістичні експерименти. Але відмінності в мірі таких «порушень» — це реальні відмінності, які в принципі мають і якісні, й кількісні характеристики». При цьому дотримання/недотримання актуальної художньої норми може бути визначене як один із методологічних напрямків дослідження мови художньої літератури: тільки оцінюючи кожен елемент структури поетичного твору одночасно і з погляду виконання, і з погляду невиконання певної системи норм поетичної організації, матимемо функціональний опис, що розкриває художню значущість твору (Ю. Лотман).

Різними є механізми усталення *літературної* та *поетичної норми*, які залежать від рівня культурного досвіду і свідомості:

- автора — наприклад, не усталилася на рівні індивідуальної норми апробована у збірці Е. Андіївської «Каварня» прак-

тика насичення текстів тире, що маркують семантичні паузи;

- читача — він може сприймати або не сприймати ті чи ті явища, образи, стилістичні засоби (помітного суспільного неприйняття в Україні зазнала тенденція до колоквіалізації поетичного словника й деестетизації мовних знаків національної культури у творчості постмодерністів);

- інтерпретатора, дослідника — він має «а) визначити відношення твору до найближчого до нього літературного середовища і до загальнонаціональної норми мови; б) встановити його власну, або внутрішню норму, в) встановити відхилення в процесі оповіді від його власної, або внутрішньої норми» (Ю. С. Степанов).

Таким чином, класична тріада *автор — читач — інтерпретатор* репрезентує цілісність процесу співтворення поетичної норми. Функція автора й читача в цьому процесі — креативна, дослідника — операційно-констатувальна. Тільки за умови взаємодії та взаємонакладання цих стратегій можемо говорити про актуалізацію й устійнення *поетичної норми*. Скажімо, неприйняття значною частиною читачів і дослідників креативних шукань футуристів зумовило периферизацію цієї поезії і в українській мовно-культурній свідомості, і в науковій парадигмі, а отже, відповідний матеріал не був належно врахований при визначенні тенденцій розвитку поетичного дискурсу цього періоду.

Ще одне конкретизувальне щодо *поетичної норми* поняття — *белетристична норма*, адже «творчість будь-якого сучасного нам поета сприймається не тільки на тлі чинних норм літературної мови, але й на тлі середніх белетристичних норм поетичної мови певного періоду» (В. П. Григор'єв). Переконливий приклад — мовотворчість Нью-Йоркської групи, яка не відразу була прийнята у діаспорі насамперед через відмову від безапеляційного дотримання такого базового постулату МУРу, як «національно-органічний стиль» (Ю. Шерех). Поети свідомо вибрали українську мову засобом креативного самовираження, але хотіли писати у вільному особистісному просторі, без зовнішнього нав'язування творчих догм (зокрема вимоги «писати так, щоб зміст твору еманував національний дух»), прагнули зламати стереотипи та канони образо- й текстотво-

рення, утвердити погляд на українську літературу як національно специфічну й водночас динамічно оновлювану в річищі новочасних західних тенденцій. Один із провідних діаспорних літературознавців І. Костецький критикував членів Нью-Йоркської групи за легковажність у ставленні до мови, до лексики, до синтаксису, за довільні наголоси, за «вакханалію метафор». Сьогодні саме в цих рисах дослідники вбачають індивідуальне, знакове, що дозволяє «вписати» і поетичний дискурс ньюйоркців загалом, і їхні індивідуальні мовні портрети в універсальний контекст історії української поетичної та літературної мови.

З окресленого впливає ще один важливий аспект: подібно до *літературної норми*, *поетична норма* — категорія історична (у цьому сенсі зберігається симетричність кореляції *літературна мова* — *поетична мова*). Змінність, коливання цієї стильової норми зумовлені динамічною природою самої поетичної мови, історично-соціальними чинниками, міжкультурними контактами, загальним культурним рівнем соціуму, впливом книжної і розмовної мови тощо, також вона видозмінюється відповідно до літературних традицій, течій, стильових напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів (С. Я. Єрмоленко).

Отже, динамічність, змінність поетичної норми чи навпаки, стабільність її вияву можна визначити тільки в контексті розгляду поетичної мови як системи, що: а) спирається на етнокультурну традицію; б) має часово-просторовий вияв; в) модифікується в індивідуально-авторських системах.

Констатація *змінності* та *стабільності* поетичної норми пов'язана з поняттями *традиція* і *новаторство*, а також з обґрунтуванням *часових* і *просторових* параметрів норми. Так, часову динаміку художньої норми засвідчують текстові актуалізації універсальних образів (архетипів, символів, мовно-естетичних знаків етнокультури, концептів *Україна*, *батьківщина*, *земля*, *час*, *простір*, *людина* тощо), аксіологічні опозиції *своє* — *чуже*, *добро* — *зло*, *правда* — *неправда* тощо. З'ясовуючи їх художню генетику, простежуючи семантичний, експресивно-оцінний розвиток, робимо висновок про змінність канонів лексико-семантичної сполучуваності, засобів образотворення, способів текстотворення на загальному зрізі розвитку поетич-

ної мови і в проекції на конкретний часовий відтинок, коли був створений той чи той текст. Адже апіорі можна стверджувати, що в кінці XIX, упродовж XX і на початку XXI ст. ті самі образи: а) моделюються по-іншому, б) вживаються для вираження іншої семантики, в) вживаються з іншою оцінністю. Крім того, в історично-мовних моделях, в індивідуальних формулах-характеристиках об'єктів зображення, у фразах із культурно-історичними фрагментами знання вербалізуються суб'єктивні, особистісні переживання авторів, які теж є «продуктами» свого часу. Переконаливими ілюстраціями цієї тези слугують, наприклад, ідеологічні метафори, зокрема поетичні стереотипи й метафоричні штампи на зразок *Батьківщина-мати, народи-брати, республіки-сестри, сонце правди*. Модельовані з їхньою участю контексти мають виразну прив'язаність до ідеології, також до часу (радянська доба) та місця (територія Радянського Союзу) творення поезії. Зі зміною соціополітичної та соціокультурної ситуації вони втратили актуальність як текстотвірні одиниці й кардинально змінили аксіологічне навантаження. З цього погляду «історія того, як і чому змінився склад мовних засобів, прийнятих у традиційному вживанні, і є .. історія поетичної мови» (Г. О. Винокур).

Наведені міркування свідчать про те, що поняття *поетична норма* — продуктивне щодо визначення особливостей мовно-естетичної організації текстів певного часового зрізу розвитку художнього стилю. Визнання часового параметра поетичної норми конституює можливість часової атрибуції текстів за характерною лексикою, фразеологією, іншими текстотвірними засобами. До таких мовних знаків зараховуємо насамперед часово марковані, виразно прив'язані до доби образи, як-от *Чорнобиль*.

Не тільки історичні та соціальні, але й просторово-географічні чинники можуть спричиняти коливання художньої норми. Встановлення її *просторових параметрів* передбачає з'ясування специфіки актуалізації одиниць поетичного словника, використання фоностилістичних, словотвірних, граматичних засобів залежно від місця, простору творення поезії. Цей аспект особливо актуальний для дискурсів, у яких умовно вицленуємо діаспорний сегмент. Так, українська поетична мова

сучасної західної діаспори (зокрема згаданої вже вище Нью-Йоркської групи) сформувалася в інших соціально-географічних та національно-культурних умовах, ніж художній дискурс материкової України. Це частина загального процесу культуротворення, що був пов'язаний із акцентуванням національної домінанти — *мови* і скерований на збереження цілісного простору української лінгвоментальності. Тому аналіз ідіостилів ньюйоркців, простеження внутрішньо-структурних процесів їхньої мовотворчості, вивчення типів і механізмів текстотворення не тільки підтверджує опертя на національний загально-мовний матеріал і культурний досвід (пор. активну текстову «присутність» народнопоетичних, народнорозмовних, побутово-культурних, літературних і т. ін. кодів, історично-мовних та фольклорних моделей, інтертекстуальних діалогів із материковою поезією), але й засвідчує різнотипність стилістичних трансформацій традиційно-образних засобів у ідіосистемах В. Вовк (як прихильниці традиціоналізму), Ю. Тарнавського та Е. Андіївської (як кардинальних новаторів) тощо. На цій підставі констатуємо: мовотворчість Нью-Йоркської групи — це окремий просторово-маркований різновид українського художнього дискурсу, стильові норми якого проектуються на структуру національної літературної та поетичної мови.

Синтезований розгляд часових і просторових параметрів *поетичної норми* концептуально виводить на інший рівень її осмислення — *ідіостильовий*. Поняття *ідіостильова норма* має безпосереднє вираження у системі мовних засобів та способів конкретно-чуттєвого освоєння дійсності. Адже кожен автор живе у певному часі, фізичному й соціокультурному просторі і вербалізує світ крізь призму індивідуального досвіду, національної культури, до якої він належить. Тому продуковані ним художні явища проектуються на «нормативні категорії, якими збагатила літературу цього часу й напрямку мовна політика суспільства» (Т. Г. Винокур).

Закони розвитку *літературної* та *поетичної мови*, а відтак і *літературної* та *поетичної норми* — не тотожні, але глибоко співвідносні. Тому повноаспектне вивчення історії літературної мови не може не передбачати вивчення історії поетичної мови та поетичної норми як однієї з одиниць її виміру. Визна-

чення часових, просторових та ідіостильових параметрів поетичної норми, опис типологічних та історичних тенденцій її становлення дає змогу продемонструвати системні зв'язки з літературною нормою, окреслити загальну картину розвитку національного художнього стилю.